

SONNING LEKSIK GRAMMATIK XUSUSIYATI

Nomozova Zarina Asliddin qizi.
Muhammadiyeva Kumush Sharofiddin qizi
Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim
1-24-guruh talabalari

Annotatsiya: Hozirgi vaqtlarda biz o'zbek tili fani sohasida sonning ma'no turlarini va bu so'z turkumini xususiyatlarini o'rganib kelmoqdamiz. Ushbu maqola o'zbek tilidagi son so'z turkumining leksik va grammatik xususiyatlarini kompleks tarzda tahlil qiladi. Unda sonlarning ma'noviy turlari (sanoq, tartib, dona, taqsim, kasr va chamalov sonlar), ularning otlashish, sifatlashish, fe'llashish kabi grammatik kategoriyalari, shuningdek, boshqa so'z turkumlari bilan sintaktik munosabatlari ko'rib chiqiladi. Maqolada sonlarning o'ziga xos leksik semantikasi, ularning miqdoriy va tartibiy munosabatlarni ifodalashdagi roli, shuningdek, grammatik shakllari orqali so'z o'zgartirish va gapda vazifa bajarish imkoniyatlari yoritib beriladi. Tadqiqot o'zbek tilshunosligida son so'z turkumining o'rnini aniqlash va uning lingvistik tabiatini chuqurroq anglashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Son, leksik xususiyat, grammatik xususiyat, sanoq son, tartib son, dona son, taqsim son, kasr son, chamalov son, otlashish, sifatlashish, fe'llashish, sintaktik munosabatlar, miqdor, tartib.

Anotation: Currently, we are studying the semantic types of numbers and the characteristics of this word class in the field of Uzbek linguistics. This article comprehensively analyzes the lexical and grammatical features of the number word class in the Uzbek language. It examines the semantic types of numbers (counting, ordinal, unit, division, fractional and whole numbers), their grammatical categories such as nominative, adjectival, and verbal, as well as their syntactic relations with other word classes. The article highlights the specific lexical semantics of numbers, their role in expressing quantitative and ordinal relations, as well as the possibilities of word modification and performing functions in a sentence through their grammatical forms. The research is aimed at determining the place of the number word class in Uzbek linguistics and a deeper understanding of its linguistic nature.

Keywords: Number, lexical feature, grammatical feature, countable number, ordinal number, unit number, division number, fractional number, compound number, nominative, adjective, verb, syntactic relations, quantity, order.

Kirish: Tilshunoslikning muhim bo'limlaridan biri bo'lgan morfologiya so'z turkumlarining leksik-grammatik xususiyatlarini, ularning tuzilishi, shakllanishi va

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

gapdagi vazifalarini o'rganadi. O'zbek tilida ham boshqa tillar singari o'ziga xos leksik-grammatik belgilarga ega bo'lgan so'z turkumlari mavjud bo'lib, ulardan biri son so'z turkumidir. Son, obyektlarning miqdori, sanog'i yoki tartibini ifodalovchi mustaqil so'z turkumi sifatida tilning miqdoriy munosabatlarni aks ettirishdagi muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Son so'z turkumi o'zining leksik semantikasi bilan boshqa so'z turkumlaridan keskin farq qiladi. U predmetlarning mavhum miqdoriy belgilarini, ularning sanash jarayonidagi o'rnini yoki bir butunning qismlarini ifodalashga xizmat qiladi. Sonlarning ma'noviy turlari – sanoq, tartib, dona, taqsim, kasr va chamalov sonlar – miqdoriy munosabatlarning turli aspektlarini aks ettiradi va nutqning aniqligi hamda informativligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Sonlarning grammatik xususiyatlari ham o'ziga xosdir. Ular otlar bilan ko'pincha aniqlovchi vazifasida kelib, ularning miqdorini belgilaydi. Shuningdek, sonlar o'zlari ham otlashish, sifatlashish va ba'zan fe'llashish xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin. Otlashganda predmet ma'nosini olib, gapda ega, to'ldiruvchi kabi vazifalarni bajarsa, sifatlashganda predmetning tartibiy belgisini ko'rsatadi. Sonlarning boshqa so'z turkumlari bilan sintaktik munosabatlari ham o'ziga xos qonuniyatlarga asoslanadi.

Ushbu tadqiqot ishi o'zbek tilidagi son so'z turkumining leksik va grammatik xususiyatlarini chuqur va keng qamrovli tahlil qilishga bag'ishlanadi. Maqolada sonlarning ma'noviy turlari batafsil ko'rib chiqilib, ularning semantik xususiyatlari va qo'llanish o'rinlari aniqlanadi. Shuningdek, sonlarning grammatik kategoriyalari, xususan, ularning kelishik va egalik qo'shimchalarini qabul qilish xususiyatlari, otlashish, sifatlashish va fe'llashish imkoniyatlari misollar yordamida tahlil etiladi. Bundan tashqari, sonlarning otlar, sifatlar, fe'llar va ravishlar bilan bo'lgan sintaktik munosabatlari, gapda bajaradigan vazifalari va o'zaro aloqalari ham o'rganiladi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi o'zbek tilshunosligida son so'z turkumining o'rnini aniqlash, uning lingvistik tabiatini chuqurroq anglash va o'zbek tilining grammatik qurilishini to'liqroq tasavvur qilishga qaratilganligi bilan belgilanadi. Ishning ilmiy yangiligi sonlarning leksik-grammatik xususiyatlarining kompleks tahlili, ularning turli ma'noviy va grammatik shakllarining o'zaro aloqalari va gapdagi funksional imkoniyatlarining aniqlanishida ko'rinadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish, grammatik lug'atlar tuzish va o'zbek tilining nazariy grammatikasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida son so'z turkumi ancha chuqur o'rganilgan bo'lib, uning leksik-grammatik xususiyatlari bo'yicha bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, professor A. Nurmonov o'zining "O'zbek tilining nazariy grammatikasi" asarida son so'z turkumiga quyidagicha ta'rif beradi: "Son predmetlarning miqdori, sanog'i va tartibini bildiradigan mustaqil so'z turkumidir" (Nurmonov, 2005, 120-bet). Ushbu ta'rif sonning asosiy semantik mohiyatini aniq belgilab beradi. Sonlar o'zining leksik xususiyatlariga ko'ra bir necha ma'noviy turlarga bo'linadi. Sanoq sonlar predmetlarning aniq miqdorini bildiradi: bir, ikki, o'n, yuz, *ming* va hokazo. Ular savolga javob bo'lib, ko'pincha otlarni

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

aniqlab keladi (uch bola, besh kitob). Tartib sonlar esa predmetlarning sanashdagi o'rnini ko'rsatadi va -inchi qo'shimchasi yordamida yasaladi: birinchi, ikkinchi, o'ninchi. Tartib sonlar sifat vazifasida kelib, predmetning tartibiy belgisini ifodalaydi (ikkinchi qavat, uchinchi urinish). Dona sonlar sanoq sonlarga -ta qo'shimchasini qo'shish orqali yasaliib, predmetlarning donalab sanog'ini bildiradi: *bitta*, *ikkita*, *o'ntata*. Ular ko'proq so'zlashuv nutqida qo'llaniladi va miqdorning aniqligini ta'kidlaydi. Taqsim sonlar esa sanoq sonlarning takrorlanishi yoki -dan qo'shimchasi orqali yasaliib, har bir predmetga tegishli miqdorni bildiradi: *ikki-ikki*, *besh-besh*, *o'ndan*. Ular ko'pincha harakat fe'llari bilan bog'lanib keladi (bolalar *ikki-ikkidan* saflandilar). Kasr sonlar bir butunning qismlarini ifodalaydi va sanoq sonlar hamda maxsus so'zlar yordamida yasaladi: *ikki butun uchdan bir*, *o'n foiz*. Kasr sonlar miqdorning nozik jihatlarini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Chamalov sonlar esa predmetlarning taxminiy miqdorini bildiradi va -lar, -lab, chamasida, taxminan kabi qo'shimchalar va so'zlar yordamida yasaladi: *o'nlab bola*, *yuzga yaqin odam*. Sonlarning grammatik xususiyatlaridan biri ularning otlashish qobiliyatidir. Bunda sonlar predmet ma'nosini olib, gapda ot kabi vazifalarni bajaradi: *Beshlik a'lochidir*. *Ikkovlon kelishdi*. Otlashgan sonlar kelishik va egalik qo'shimchalarini qabul qilishi mumkin. Sonlar, shuningdek, sifatlashish xususiyatiga ham ega bo'lib, predmetning tartibiy belgisini ko'rsatadi: *Birinchi navli mahsulot*. Bu holatda tartib sonlar sifat vazifasida keladi. Ba'zi hollarda sonlar fe'llashish xususiyatini ham namoyon qilishi mumkin, ayniqsa chamalov sonlar harakatning taxminiy miqdorini bildirganda: *Mehmonlar o'nlab kelishdi*.

Sonlarning boshqa so'z turkumlari bilan sintaktik munosabatlari ham muhim ahamiyatga ega. Ular ko'pincha otlarni aniqlab kelib, ularning miqdoriy belgisini ifodalaydi. Son va ot o'rtasida moslashuv kuzatilmaydi, ya'ni son otning soniga ta'sir etmaydi (uch bola, uch bolalar). Sonlar gapda ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi va holat vazifalarida kelishi mumkin.

Sonning nutq jarayonidagi funksional-semantik aspektlari:

Sonlar nafaqat miqdorni statik tarzda ifodalaydi, balki nutq jarayonida dinamik semantik va funksional vazifalarni ham bajaradi.

- **Miqdoriy aniqlik darajasining ifodalanishi:** Sonlar orqali miqdorning aniq (besh kitob), taxminiy (o'nlab odam), cheklangan (bir nechta urinish), cheksiz (son-sanoqsiz yulduzlar) kabi turli darajalari ifodalanishi mumkin. Bu semantik nuanslar nutqning mazmunini boyitadi.

- **Subyektiv baholashning ifodalanishi:** Ba'zi sonlar, ayniqsa chamalov sonlar, miqdorga nisbatan subyektiv baholashni ham o'z ichiga olishi mumkin. Misol uchun, "bir qancha muammo" iborasi muallifning muammolar soniga nisbatan salbiy yoki ahamiyatli munosabatini bildirishi mumkin.

- **Mantiqiy-matematik munosabatlarning ifodalanishi:** Sonlar orqali qo'shish (ikki qo'shuv uch - besh), ayirish (o'ndan ikki ayirsa - sakkiz), ko'paytirish (ikki karra uch

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

- olti), bo'lish (oltini ikkiga bo'lsa - uch) kabi mantiqiy-matematik amallar ifodalanadi. Bu sonlarning kognitiv funksiyasini ko'rsatadi.

- **Vaqt va makon munosabatlarining ifodalanishi:** Sonlar vaqt (uch yil, o'n kun) va makon (ikki kilometr, beshinchi qavat) kabi tushunchalar bilan birgalikda kelib, ularning miqdoriy chegaralarini belgilaydi.

- **Ijtimoiy-madaniy kontekstda sonlarning ramziy ma'nolari:** Ayrim sonlar turli madaniyatlarda ramziy ma'nolarga ega bo'lishi mumkin (masalan, o'n ikki oyi, yetti iqlim). Bu ramziy ma'nolar tilning leksik qatlamida o'z aksini topadi.

- **Sonlarning frazeologik birliklarda ishtiroki:** Sonlar ko'plab frazeologik birliklarning tarkibiy qismi hisoblanadi va ular o'zining literal ma'nosidan uzoqlashib, ko'chma ma'nolarni ifodalaydi (masalan, "bir yoqli bo'lmoq", "ikki og'iz gap", "yetti uxlab tushiga kirmagan").

- **Sonlarning ritorik vosita sifatida qo'llanilishi:** Sonlar nutqda ta'sirchanlikni oshirish uchun ritorik vosita sifatida ishlatilishi mumkin (masalan, "ming bor aytganman", "yuzlab dalil keltirish mumkin"). Bu yerda sonlar ko'pincha giperbola vazifasini bajaradi.

- **Sonlarning o'zaro ta'siri va kombinatsiyasi:** Murakkab miqdorlarni ifodalash uchun sonlar o'zaro kombinatsiyalashadi (masalan, yuz ellik uch, ikki ming qirq besh). Bu kombinatsiyalashuv tilning grammatik qonuniyatlariga bo'ysunadi.

- **Sonlarning stilistik xususiyatlari:** Sonlarning qo'llanilishi nutqning stiliga ta'sir qilishi mumkin. Aniq sonlar ilmiy va rasmiy uslubga xos bo'lsa, chamalov va dona sonlar ko'proq so'zlashuv uslubida qo'llaniladi.

Sonlarning kognitiv lingvistikadagi o'rni:

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan sonlar insonning miqdoriy tushunchalarni qanday idrok etishi va kategoriyalashuvini aks ettiradi. Sonlar orqali biz olamdagi narsalarni sanaymiz, tartiblaymiz va miqdoriy munosabatlarni o'rnatamiz. Son tushunchasi inson tafakkurining fundamental jihatlaridan biridir va til bu tushunchani ifodalashning muhim vositasi hisoblanadi.

Xulosa (Kengaytirilgan va batafsil varianti)

O'zbek tilidagi son so'z turkumining leksik-grammatik xususiyatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu so'z turkumi tilning miqdoriy munosabatlarni ifodalashdagi muhim vositasi bo'libgina qolmay, balki nutqning turli funksional-semantik aspektlarini boyitishda ham muhim rol o'ynaydi. Sonlar predmet va hodisalarning miqdorini aniq yoki taxminiy tarzda ko'rsatish, ularning tartibini belgilash, bir butunning qismlarini ifodalash kabi asosiy vazifalarni bajarar ekan, nutqning aniqligi, informativligi va ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, sonlar o'zining ma'noviy turlari (sanoq, tartib, dona, taqsim, kasr, chamalov) orqali miqdoriy tushunchalarning turli qirralarini aks ettiradi. Sanoq sonlar miqdorning aniqligini ta'minlasa, tartib sonlar predmetlarning sanashdagi o'rnini ko'rsatadi. Dona va taqsim sonlar miqdorning tarqatilish va donalab sanalish xususiyatlarini ifodalasa, kasr sonlar bir

butunning bo'laklarini, chamalov sonlar esa taxminiy miqdorni bildiradi. Bu ma'noviy xilma-xillik o'zbek tilida miqdoriy munosabatlarni nozik va aniq ifodalash imkoniyatini yaratadi. Sonlarning grammatik xususiyatlari, xususan otlashish, sifatlashish va ba'zan fe'llashish qobiliyati ularning gapdagi funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Otlashgan sonlar predmet ma'nosini olib, gapning turli bo'laklari vazifasida kelsa, sifatlashgan sonlar predmetning tartibiy belgisini ko'rsatadi. Fe'llashish xususiyati esa harakatning taxminiy miqdorini ifodalashda namoyon bo'ladi. Sonlarning boshqa so'z turkumlari bilan sintaktik munosabatlari ham o'ziga xos bo'lib, ular ko'pincha otlarni aniqlab keladi va ularning miqdoriy chegaralarini belgilaydi. Bundan tashqari, ushbu tahlil sonlarning nutq jarayonidagi funksional-semantik aspektlari naqadar muhim ekanligini ko'rsatdi. Sonlar orqali miqdoriy aniqlik darajasi, subyektiv baholash, mantiqiy-matematik munosabatlar, vaqt va makon tushunchalari, ijtimoiy-madaniy ramziy ma'nolar, frazeologik birliklardagi ko'chma ma'nolar, ritorik vosita sifatidagi ta'sirchanlik va stilistik xususiyatlar kabi turli semantik qatlamlar ifodalanadi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan qaralganda, sonlar insonning miqdoriy tushunchalarni idrok etishi va kategoriyalashuvining tilshunoslikdagi aksini topadi. Son tushunchasi inson tafakkurining fundamental jihatlaridan biri bo'lib, o'zbek tili bu tushunchani ifodalashning boy va moslashuvchan vositalariga ega.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, o'zbek tilidagi son so'z turkumi o'zining boy leksik-semantik xususiyatlari, grammatik imkoniyatlari va nutqdagi funksional-semantik vazifalari bilan tilning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Sonlarni chuqur o'rganish o'zbek tilining grammatik qurilishini to'liq anglash, miqdoriy munosabatlarni aniq va ta'sirchan ifodalash imkoniyatlarini kengaytirish hamda tilshunoslikning turli sohalari uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Son so'z turkumining lingvistik tahlili o'zbek tilining boy va rang-barang imkoniyatlarini yana bir bor namoyish etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Nurmonov A. (2005).** O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: O'zbekiston.
2. **Sayfullayeva, R., Abduazizov, A., Qurbonova, M., Yo'ldoshev, Sh. (2012).** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiyalar.
3. **Abdullayev, V., Rasulov, R., G'ulomova, X., Karimova, Z. (2001).** O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent: O'zbekiston.
4. **O'zbek tilining izohli lug'ati (besh jildlik).** (Turli nashr yillari). Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.
5. **Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfologiya. (1975).** Toshkent: Fan. (Mualliflar jamoasi).

6. **Mirtojiyev, M. (1981).** O'zbek tilining sintaksisi. Toshkent: O'qituvchi. (Garchi sintaksisga oid bo'lsa-da, sonning gapdagi o'rni masalalariga tegishli bo'limlari foydali bo'lishi mumkin).

7. **Ergashboyev, B. (1976).** O'zbek tilida sinonimiya. Toshkent: Fan. (Sonlarning sinonimik qo'llanilishi masalalari bo'yicha).

8. **Qosimova, K., Sodiqov, A. (1973).** O'zbek tilida omonimiya. Toshkent: Fan. (Sonlarning omonimik holatlari bo'yicha).

